

A TÉRKÉPEK NÉVRAJZA MINT SOKRÉTŰ INFORMÁCIÓKÖZVETÍTŐ ELEM

TOKAJI ILDIKÓ

Dunaújvárosi Főiskola, Nyelvi Intézet
2400 Dunaújváros, Kallós Dezső u. 1.
tokajii@mail.duf.hu

Kivonat: Alábbi tanulmányomban a térképek névrajzának szerepével, a térkép vizuális kommunikációs közvetítő folyamatának nyelvészeti oldalával foglalkozom. A téma fontosságát bizonyítja, hogy a térképi kép csak a térképészetben *névrajznak* nevezett kiegészítésekkel (földrajzi nevek, számadatok stb.) nyújt teljes információt a térről és a térhez köthető, illetve a térben elhelyezkedő jelenségekről. A tanulmány első részében a földrajzi név fogalmát, a második részben pedig a földrajzi nevek etimológiai kutatását ismertetem. Ezen belül a helynevek eredetének és keletkezési idejének kérdéseit tárgyalom. A megfelelő információkövetítés érdekében a térképészetnek szigorú előírásai léteznek arra vonatkozóan, hogy a névrajzot milyen módon kell elhelyezni a térképen. Ezért a tanulmány második és a harmadik részében részletesen ismertetem ezeket az előírásokat és szabályokat.

Kulcsszavak: a térkép nyelve, névrajz, névanyag, földrajzi nevek és köznevek, etimológia, keretmegírás

Bevezetés

A *térkép nyelve* vizuális jellegének köszönhetően minden más kommunikációs eszköznél hatékonyabban közvetíti a térhez kötött ismereteket. A téri jellegű információk soha nem látott intenzitású mennyiségi növekedése is azt támasztja alá, hogy a térkép mint vizuális média a legalkalmasabb forma az ilyen jellegű ismereteink rögzítésére.

A vizuális ábrázolás egyetemes és nemzetközi érvényű jelrendszere Kepes György (1979) szerint az érzéki ingerek és a külvilág látható struktúrája közötti összhangra épül. Ez a gondolat rávilágít arra, hogy a térkép képi szimbólumrendszerének értelmezése könnyebb és gyorsabb, mint egy konkrét nyelvhez kötött szöveges közleményé.

A térképi kép segítségével szerzett ismereteink azonban csak bizonyos feltételek teljesülése esetén tekinthetők teljesnek, mert ahogyan Neisser (1984: 30) megfogalmazta: „[...] csak azt vagyunk képesek látni, amiről tudjuk, hogy hogyan nézzük” – vagyis meglévő sémáinkra is szükség van az értelmezéshez.

Ezt a szemléletet erősíti Tószegi (2005) is a *Képi információ* című munkájában, amikor kifejti, hogy egy kép megértését három változó, a *kód*, a *kontextus* és a *felirat* biztosíthatja. Tószegi megállapítja továbbá, hogy amennyiben egy képen van felirat, ez önmagában fölöslegessé teheti a másik kettő meglétét, azonban létezhetnek olyan esetek is, amikor a kontextus önmagában is biztosítja a képen foglalt üzenet értelmezését. Ez azonban csak részben érvényes a térképi információkövetítésre, mert a térképi vizuális nyelv értelmezéséhez, a téri jellegű információk adekvát közvetítéséhez elengedhetetlenül szükség van feliratokra is, amelyet a térképészet gyűjtőnévként névrajznak nevez.

A névrajz tulajdonképpen a térképeken előforduló megnevezések és számfeliratok összességét jelenti. A névrajz az ábrázolt hegy, víz, táj, település stb. részleteit teszi olvashatóvá, értelmezhetővé, továbbá elősegíti a térképeken való tájékozódást, valamint

információt szolgáltat az ábrázolt terület jellegéről, egyes térképeken pedig a tulajdonviszonyokról is adatot nyújt. A névrajz legfontosabb csoportját alkotják a *földrajzi nevek*. Számos olyan adatot szolgáltatnak, amelyek az illető terület történelmi múltjáról utalnak, pl. Török-ugrató, Paptanya.

1. A földrajzi név fogalma

A földrajzi név fogalmát Fábrián Pál–Földi Ervin–Hönyi Ede (1998: 15) *A földrajzi nevek helyesírása* című kiadványban a következőképpen fogalmazza meg:

Földrajzi névnek nevezünk minden olyan nyelvi alakulatot, amelyet a földfelszín természetes (hegy, patak, sivatag stb.) vagy mesterséges (csatorna, út, dűlő, település stb.) részleteinek azonosítására kisebb vagy nagyobb közösségek használnak. A földrajzi nevek (Bécs, Mátra, Dunántúl, Belső-Ázsia, Rákos-patak, Nagy-Ausztráliai-öböl, Ördög küllője, Tolna megye, Akácfa utca stb.) mind tulajdonnevek.

Ennél tágabb értelmű Bárczi Géza meghatározása:

Földrajzi névnek nevezzük a földfelszín egyes pontjának vagy kisebb-nagyobb lakott vagy lakatlan területének, hegy- és vízrajzi alakulatainak elnevezéseit, tehát dűlők, erdők, mezők, hegységek, hegyek, völgyek, határrészek, egyes épületek, tanyák, utak, utcák, faluk, városok, folyók, tavak, mocsarak, vidékek, közigazgatási egységek (pl. megyék), tartományok, gyarmatok, országok, világrészek stb. tulajdonneveit (Bárczi 2001: 145).

Azonban a földrajzi nevek nem mindig elégségesek a térképen ábrázolt tereptárgyak vagy jelenségek megnevezésére, ezért kiegészítjük ezeket olyan köznevekkel, mint *vasútállomás*, *gimnázium* stb. Bizonyos esetben a teljesebb információközlés érdekében *földrajzi jellegű jelzők* (alsó, délkeleti, régi, lapos stb.) használatára is szükség lehet. Az előzőekhez hasonlóan, ezeket is kötőjellel kötjük a hozzá tartozó földrajzi névhez.

2. A földrajzi nevek etimológiája

A helynevek és a földrajzi nevek etimológiájával, eredetmagyarázatával egy sajátos tudomány, a „névtan” (névtudomány) foglalkozik. Mivel vizsgálatának tárgya – a földrajzi tulajdonnév – vitathatatlanul nyelvi elem, a névtan hosszú ideig nem önálló tudományágként, hanem a nyelvészet egyik ágaként szerepelt a kutatásokban. Az etimológiai vizsgálat a névanyag, valamint a névadás módjának nyelvészeti elemzéséből kiindulva a településtörténet számára megállapíthatja a különböző időszakok névadási gyakorlatát, nyelvhasználatát, valamint az, hogy milyen nyelvű népek szálláshelyeül szolgált egy adott terület, vagyis milyen lakosság élt ott korábban. A földrajzi nevek segítségével kideríthetők a természeti környezetben végbement változások is, az egykor jellemző növénytakaró, a birtokok kiterjedése, továbbá az egyes családok letelepedésének módja.

A földrajzi nevek eredetvizsgálata, mellyel már Anonymus is foglalkozott, a XII. századig nyúlik vissza. A Magyar Tudományos Akadémia 1837-es pályázatában a földrajzi nevek forrásának megfejtését tűzte ki célul. A kutatás úttörője Révész Imre volt az 1800-as évek közepén. Ő mutatott rá elsőként a helynevek nyelvtörténeti jelentőségére. Az

Akadémia 1853-as felhívásának hatására Pesti Frigyes Magyarország helyneveit történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben gyűjtő-szervező módszerrel vizsgálta meg. Munkája eredményét 68 vastos kéziratos kötetben írta le. A nyomtatásban is megjelent példányok az Országos Széchényi Könyvtárban találhatóak.

A történeti szempontú gyűjtés hosszú ideig jellemző maradt, de megjelent a néprajzi és a nyelvészeti ág is. 1882-ben Ortway Tivadar történeti forrásokból gyűjtötte össze Magyarország vízneveit. Forrásul részben egyházi, részben pedig világi oklevelek szolgáltak. A kutatásokban hangtörténeti és alaktani szempontból is feldolgozták a szórványemlékek földrajzinév-anyagát, szintén döntően történeti célokból.

A legjelentősebb kutatást végzők között volt Kniezsa István (1898–1965), aki munkája során több régi helynevet azonosított, azok nyelvészeti eredetét megmagyarázta, keletkezésüket időrendileg behatárolta. A névvizsgálatot elsősorban a mai Szlovákia területén, a XIII. század előtti egyházi oklevelek alapján végezte. Lőrincze Lajos (1915–1993) a névélettani szempontokat emelte ki munkásságában, elsősorban a határrész- és a dűlőnevek vizsgálatával foglalkozva.

A névrajzi kutatómunkát megnehezíti, hogy hosszú ideig nem létezett egységes térképkészítési módszer. A térképkészítés szabályozása előtt ún. „földabroszok”, kéziratos térképek készültek, melyek magukon viselik a készítő személyiségének jellemzőit, kézjegyét, világszemléletét, földrajzi ismeretét és ízlésvilágát. Ennek következtében a különféle térképeken eltérő változatokban írták meg a földrajzi neveket.

Ha csupán Budapest nevének eredetét vizsgáljuk, meglepő változásokról olvashatunk Ungváry Rudolf és Pásztai László tanulmányában, mely a Könyvtári Figyelő 51. évfolyamának 4. számában jelent meg:

Óbuda például jelenleg budapesti városrész, része a III. kerületnek, az ókorban a helyén Aquincum volt, a kora középkorban Kurszán vára, a tatárjárásig Buda volt a neve, később az 1876-os város egyesítésig Óbuda mezőváros. Mindezeket történeti névalakoknak nevezzük. Német neve Altofen, magyar nevét a 19. század végéig Ó-Buda alakban írták (azaz nevének egy nyelven belül is több - szinonim - változata volt, és volt más nyelvű változata is). Névtípusa, hogy település. Része a 3. kerületnek, rajta keresztül Buda városrésznek, rajta keresztül Budapestnek, Magyarországnak stb. Részei a Filatori-dűlő, Kaszásdűlő, Kiscell, az Óbudai-sziget stb., de részei az utcák és a terek, bizonyos földrajzi entitásként kezelhető létesítmények (pl. Óbudai amfiteátrum, Csillaghegy-Óbuda vasúti töltés) is. Határolja Csillaghegy stb. Határában fekszik a Hármashatár-hegy, határában folyik át az Aranyhegyi-patak stb. (www.ki.oszk.hu/kf/kfarchiv/2005/4/tartalom)

A helynevek (földrajzi nevek) etimológiai kutatási munkáját elősegítendő fontos szempontokat adott meg Kristó Gyula (1986). A *névélettani szempont* a földrajzi nevek önálló vizsgálatát jelenti, vagyis Lőrincze Lajos (1947) megfogalmazásával élve arra irányul, hogy „miért és hogyan keletkeznek a földrajzi nevek, milyen körülmények között változnak meg, mik e változások okai, formái, törvényszerűségei”.

A *funkcionális szempont* aszerint csoportosítja a neveket, hogy azok eltérő, vagy azonos jellegű földrajzi kategóriák megjelölésére szolgálnak-e. Ennek alapján megkülönböztethetünk: ország-, nép-, víz-, hegy-, helység-, utca- és dűlőneveket. Az előbbi elnevezések a legtöbb esetben szoros kapcsolatban állnak egymással, ugyanis gyakran

egymásról kapták nevüket. A víznevek viszonylag változatlanok, általában évezredekken keresztül fennmaradnak. A helynevek azonban a történelmi és politikai változások hatására gyakran módosulnak.

A helyneveket *történeti szempontok* szerint 1930–40 között Moór Elemér, Kertész Manó és Kniezsa István tipologizálta, típusuk alapján ugyanis a keletkezésük korát nagy valószínűséggel meg lehet határozni.

Ugyancsak fontos tipologizálási szempont a *jelentéstan* szerinti csoportosítás. Így megkülönböztethetjük a természetes és mesterséges névadással létrejött helyneveket.

A helynevek keletkezése iránt érdeklődők munkáját elősegítendő Kiss Lajos (1978) készített *Földrajzi nevek etimológiai szótára* elnevezéssel olyan részletes lexikonszerű kötetet, amely tudományos pontossággal, szócikkbe foglalva nyújt információt a településnevek változásairól és származásáról. Ugyanakkor egyéb hasznos adatokat szolgáltat a település földrajzi elhelyezkedéséről, közigazgatásban betöltött szerepéről valamint történelméről.

2. 1. A helynevek eredete

A földrajzi elnevezés alapvető célja a tájékozódás elősegítése azon a területen, ahol az ember tartózkodik: elsősorban a szűkebb lakókörnyezetben, másodsorban az egész világban. Az elnevezés többnyire az ott lakóktól eredhet, de az is lehetséges, hogy a környezetükben élő lakosság adta a nevet. A névadás lehetséges indítékairól a következőket írta Kristó Gyula (1986: 14):

A helynévadásnak végtelen számú indítéka van. Néhányat sorolunk fel ezek közül. A legkézenfekvőbb indíték a földrajzi környezet, a térszinforma-, a víz-, a növényzeti és állatföldrajzi nevek. A Kékes helynév a hegy színéről, a Gyöngyös és a Tapolca patakról, az Erdőd, az Almás, a Körös a növénytakaróról, a Pilis 'kopasz' a növénytakaró hiányáról, a Halas, a Füred, a Madaras az állatvilágról kapta nevét (Kristó 1986: 14).

Az elnevezések kiválasztása többnyire nem tudatosan, hanem valamilyen, a természeti jellemző, illetve jelenség hatására történik. Azonban a legutóbbi időkben végbement változások okai Bárczi Géza szerint általában társadalmi eredetűek:

A földrajzi neveket az esetek messze túlnyomó részében a közösség adja, mégpedig nem tudatosan, elnevezési szándékkal, hanem mintegy természetesen tájékozódás céljából, oly módon, hogy a nép gondolkodásmódjának, lelkivilágának megfelelően a szokásban levő földrajzinév-típusok valamelyikéhez alkalmazkodva (olykor azonban új névtípust indítva el) valamely adott indíték alapján nevet alkot. Az újabb századokban azonban gyakran előfordul, hogy hatóságok adnak valamely földrajzi tárgynak nevet tudatos megfontolás alapján, névadási szándékkal. Ez főleg utcanevekkel kapcsolatban gyakori, de nem ritka falu-, városnevekkel, sőt országnevekkel kapcsolatban sem (Bárczi 2001: 146).

A történelem folyamán a népek és a nyelvek állandóan érintkeztek, kölcsönhatásba kerültek egymással, ennek következményeként pedig új szavak, új elnevezések kerültek a nyelvbe. Így keletkezett Magyarország helyneveinek bizonyos része, melyeket a honfoglaló

magyarság az itt talált népektől vett át, vagy amelyeket a később betelepült nemzetiségek nyelvéből kölcsönzött. A többi földrajzi név azonban magyar, amelyeket a magyar lakosság alkotott a honfoglalástól napjainkig. Arra, hogy mit tekintünk magyar földrajzi névnek az Akadémia által kiadott *Földrajzi nevek helyesírása* az irányadó:

A földrajzi nevek közül magyar névnek tekintjük a magyar szóalkotás révén magyar elemekből létrejött neveket (Borsod, Magyarország, Hódmezővásárhely, Velencei-tó, Sziklás-hegység, Vas megye) és a nyelvünkhöz idomult hagyományos átvételeket (Párizs, Tátra, Ázsia, Nilus, Duna). Az említett két csoport neveinek és más magyar szavaknak kombinációit (Észak-Borsod, Dél-Magyarország; Magas-Tátra, Kelet-Ázsia). Részben magyar név az a többtagú földrajzi név, amelynek egy vagy több tagja idegen név vagy szó (Hudson-öböl, Déli-Orkney-szigetek, Keleti-Sierra Madre) (Fábián–Földi–Hőnyi 1998: 17).

A magyar helynévanyag jelentős része természetes módon keletkezett. A természetes nevek elsősorban a *tájjal kapcsolatos nevek*, pl. egy-egy erdő, tó, völgy stb. elnevezései. A földrajzi köznevekből is keletkeztek földrajzi nevek oly módon, hogy megkülönböztetés céljából jelzővel egészültek ki, pl.: Kerek-tó, Hegyeshalom, Kopaszhegy stb. Sok településnév (a magyar névadásra jellemző módon) *személynév eredetű* (Miskolc, Borsod), más esetekben valamilyen *építmény* szolgált a névadás alapjául, pl.: Földvár, Vasvár, Boldogkőváralja.

A településnév egyik tagja egyes esetekben az ott található *templomra*, annak *védőszentjére*, vagy valamilyen *egyházi tulajdonra* utal, így pl.: Félegyház, Szentgyörgy, Monostor, Püspök, Apáti. A falvak védőszentjükről való elnevezése nyugati hatásra honosodott meg a XII–XIII. századforduló táján, legalábbis korábbi adat nem ismert.

Számtalan településnév származása valamely *népnyelvre* vezethető vissza: *Kiskunfélegyháza*, *Hajdúböszörmény*, *Rácalmás*, *Tórkömlős*, *Szirmabesenyő*, *Alsónémedi*, *Jászladány*, *Nyékkládháza* stb. Más esetben *foglalkozásra* vagy *vásárra* utalnak az elnevezések: Halászi, Kovácsi, Szerdahely, Szombathely stb.

Előfordul, hogy egy településnek egyidejűleg több nevét is használja a lakosság. Gyakran nem lehet eldönteni, hogy melyik keletkezett előbb, ugyanis az együtt élő népek gyakran adnak egy-egy földrajzi tárgynak hasonló nevet, persze mindegyik a maga nyelvén, de azonos szemlélet alapján, ezért a nevek egymás tükörfordításának látszanak. Sok erdélyi falunak, városnak van magyar, német és román neve, melyet újabban nemcsak a lakosságnak egy adott anyanyelvű rétege használ, hanem a térképeken és a helységnévtáblákon együtt is olvasható pl: *Nagyszeben*, *Hermannstadt*, *Sibiu*. Az említett lehetőségek közül azonban egyszerre általában csak a település egyik neve él.

2. 2. A helynevek keletkezési ideje

A helynév sokféle információt nyújt számunkra, ezek közül az egyik a keletkezés ideje. A helynevek keletkezési idejét többnyire a forrásuk alapján határozzák meg. Erre azért van lehetőség, mert bizonyíthatóan egyféle elnevezéstípus leginkább egy korszakhoz kapcsolódik. Sajnos Magyarországon, mivel az írásbeliség viszonylag fejletlen volt, a X. század előtt nem léteztek olyan oklevelek, amelyek a települések korát bizonyíthatnák, és a települések túlnyomó részéről a fennmaradt térképek hiányos ábrázolásuk miatt sem szolgáltatnak megfelelő információt. Az bizonyos, hogy a magyarországi helynévanyag egy

része a magyar honfoglalás előtt keletkezett, vagyis nem magyar eredetű. Ezek között a víznevek fordulnak elő legnagyobb mennyiségben: Balaton, Tisza, Duna, Maros stb. Földrajzi neveink részben idegen eredetűek, mivel a honfoglalás előtti elnevezéseket megőriztük, vagy később más betelepülő népektől kölcsönöztük. Jelentős mennyiségű a szláv eredetű névanyag, azonban ezek között olyan is megtalálható, amelyet a szlávok szintén más népektől vettek át, ők tehát csak közvetítő szerepet játszottak. Mivel az egyes szláv népcsoportok lakóhelye nem nevezhető sem egységesnek, sem állandónak, jelenlegi lakóhelyük nem ad támpontot arra, hogy mely néptől származik az elnevezés, pl. délszlávok ugyanis a Dunától északra is éltek. Kristó Gyula a következőképpen ír erről:

Nem tudjuk, hogy a Kárpát-medence szláv, török és ismeretlen eredetű helynévanyagából mennyi vezethető vissza a magyar honfoglalás előtti. Az olyan vizsgálatok, mint pl. Zala megye vonatkozásában történtek, s amelyek arra az eredményre jutottak, hogy a mai Zala megye helységneveinek mintegy 90%-át a magyarok adták, bizonyossá teszik: a középkori Magyarország helyneveinek túlnyomó többsége csak a magyarból vezethető le, tehát a 895. utáni időben a magyarság adott nevet a legtöbb Kárpát-medencei objektumnak (Kristó 1986: 63).

Német eredetű helynevek kelteződnek a honfoglalás előtti korból is. Nyugat-Magyarországon viszonylag kis számban találunk ilyeneket, pl. Mosony, Lajta. Ennél jelentősebb számú földrajzi név származik a később Magyarországra települő németektől, pl. Lánzsér, Stomfa, Vinda stb. Érdekes feladat a nyelvészet számára a bizonytalan eredetű földrajzi nevek vizsgálata, ugyanis vannak olyanok, amelyek több nyelvből is levezethetők: pl. Monor, Brassó.

3. A térképek névrajzának használatát elősegítő térképészeti szerkesztési előírások

A földrajzi nevek etimológiájának bemutatása egyértelműen bizonyította, hogy a helynevek többszintű kommunikációs szereppel rendelkeznek. Nem csak a jelenben segítik elő a tájékozódást, hanem a múltban is. Ugyanakkor szintén fontos figyelembe venni, hogy a térkép vizuális jelrendszere csak a névrajzzal együtt nyújthat valódi ismereteket: ez vezeti el a szemlélőt a reális térmodell képzetéhez. Éppen ezért a térképek névrajzát úgy kell megszerkeszteni, hogy a vele szemben támasztott igényeket a lehető legjobban kielégítse.

A *névrajz* (kartonomia) kifejezés lényegében gyűjtőfogalom, mert különböző elemeket tartalmaz. Ezek a következők:

- helynevek (toponómia),
- területnevek (choronómia),
- víznevek (hidronómia),
- domborzati nevek (oronómia),
- keretmegírások.

A *helynevek* közé tartozik minden lakott hely és település neve a tanyanevektől kezdve a nagy városok nevéig (Bakos-tanya, Kaszásdűlő vagy Székesfehérvár). Ezért a település nagyságától függetlenül azonos információs értékkel rendelkeznek. Tartalmilag azonban az elnevezések között lényeges különbség van, mert míg az első kettő néhány épületből álló lakott helyekre vonatkozik, addig Székesfehérvár több tízezer épületből álló

településnek a neve. Annak tehát, hogy az adott megnevezés milyen tartalommal bír, már a térképen is szembeötlően ki kell derülnie. Ennek érdekében a helyneveket a lakott helyek és települések nagysága alapján csoportosítjuk, mégpedig úgy, hogy a név megfelelő megírásából (betűtípus és nagyság) következtetni lehessen a települések jellegére, a lakosság számára és a település közigazgatási funkciójára. Ha településnévről van szó, akkor a megírást úgy kell elhelyezni, hogy egyértelmű legyen, mely települést jelzi az elnevezés.

A *területnevek* (Alföld, Királyrét) egyaránt magukba foglalják a több térképszelvényre kiterjedő hatalmas térségek és a néhány hektárnyi területek elnevezését. A területnevek írásfajtái szintén hierarchikus rendet alkotnak. Ezt a megírásukhoz kiválasztott betűtípussal érzékeltetjük. Ha az ábrázolt terület jelentős, tehát ki akarjuk emelni, a terület jellegének megfelelő betűméretet egy-két fokozattal megnagyíthatjuk.

A *víznevek és domborzatnevek* megírása - a többi földrajzi névhez hasonlóan - függ az illető vízrajzi vagy domborzati elem nagyságától, kiterjedésétől és fontosságától. A térképi nevek olvashatóságát nem csak a betűk alakja, nagysága és színe befolyásolja, hanem a különböző nevek elhelyezése, elrendezése is. Területi elhelyezésnél a nevet úgy írják meg, hogy a név iránya, hossza, íve kifejezze az adott terület kiterjedését. Ez igaz mind a domborzati, mind a vízrajzi nevekre (állóvíz) vonatkozóan. Függőleges észak-déli irányú elhelyezéskor a neveknek a térkép bal oldalán alulról felfelé, jobb oldalán felülről lefelé kell haladniuk, az óramutató járásának megfelelően. Vonalas elhelyezéssel jelölik a vonal- vagy szalagszerű kiterjedésű tárgyakat, pl. a vízfolyásokat. A folyóneveket lehetőség szerint olyan helyre szokták elhelyezni, ahol a folyó nem kanyarog, egyenletesen fut.

A térkép keretének megírása – a *keretmegírás* –, illetve a *kereten kívüli információk* megszerkesztése térképtől függően nagyon különböző lehet. Vannak olyan térképek, amelyeknek nincs kerete és olyanok is, amelyeknél a kereten kívül elhelyezett információ szinte ugyanolyan fontos, mint maga a térképi tartalom. Ide tartoznak a topográfiai térképek. Egyes térképeknél a kereten kívül megtalálható a szelvényen belüli legjelentősebb település neve, a kifutó közlekedési vonalak segítségével elérhető legközelebbi település, kivonat a jelmagyarázatból, valamint egyéb más információ. A katonai célokra készült topográfiai térképek további, a csapatmozgások számára fontos adatokkal is kiegészülnek, pl. az út- és hidadatok.

4. A névrajz elkészítésének szabályai

A térkép névrajzának elkészítése elsősorban a megírások, feliratok elkészítéséből áll. Amint az előző részből kitűnik, a feladat nem egyszerű, mert a betűtípust, nagyságot és a betűk egymástól való távolságát úgy kell megválasztani, hogy a legkisebb térképi felületet fedjék le, de lehetőleg mégis az egész elnevezni kívánt területet végigérjék. Településnevek esetén a megírás elhelyezésével egyértelművé kell tenni, hogy mire vonatkozik az elnevezés.

A névrajzi elemek elhelyezését szemléltető domborzati térképrészlet
<http://lazarus.elte.hu/hun/dolgozo/jesus/970117/images/balaton.jpg>

A kereten kívül elhelyezett írás nem zavarja a térképolvasást, ezért ott kevésbé szigorú követelményeknek kell megfelelni. A névrajz készítőinek nem csak földrajzi, hanem nyelvtani és nyelvismerettel is rendelkezniük kell. A földrajzi szempont nem befolyásolja a térkép külső megjelenését, de a nyelvhelyességre tudományos gondossággal kell ügyelni, és ez alapos térképész munkát igényel. Figyelmet kell fordítani a névrajz célszerű elhelyezésére, a feliratok színének megválasztására, hogy ily módon a térképolvasó számára egyértelmű legyen:

- az ábrázolt tárgy jellege (domborzati, vagy vízrajzi elem, településnév stb.),
- az, hogy a betűtípus és nagyság kifejezi a település lélekszámát, valamint közigazgatási szerepkörét.

A helytelenül megírt névanyag, a túl sok felirat a szépen megrajzolt térképet is elronthatja. Túlzsúfolttá, olvashatatlaná teszi, szétszaggatja a domborzatrajzot, értelmezhetetlenné teszi a felszíni formákat. Ahhoz, hogy a névrajz betölthesse információs szerepét, a megírások megtervezésénél az alábbi követelményeket célszerű figyelembe kell venni:

- legyen nyelvileg helyes,
- legyen minél kevesebb, mivel többé-kevésbé lefedi a térképtartalmat,
- legyen elegendő mennyiségű is.

A jól szerkesztett névrajz a térképolvasó tájékozódását elősegítendő, olyan információkat ad meg, amelyek a térképhasználó szempontjából nagyon fontosak, és amelyekre a földfelszín ábrázolása önmagában nem képes. Ezek a különleges információk lehetnek közlekedési útmutatók, vízvételi lehetőségek, gázlók helyei stb.

Imrédi-Molnár László az írás következő szempontjait tartja fontosnak:

- az olvashatóság, illetve az érthetőség,
- a betűnagyság, illetve a kifejezőképesség,
- az elrendezés, az esztétikai hatás,
- a névmegírások viszonya a méretarányhoz,
- a nevek időszerűsége, illetve az elavultság elkerülése,
- a nevek átírása, illetve lefordíthatósága (Imrédi-Molnár 1970: 446).

Az *olvashatóság*, illetve az *érthetőség* követelménye azt jelenti, hogy a betűtípus hívja fel ugyan a térképolvasó figyelmét, de ne tegye zsúfolttá a térképet, vagyis a térkép legyen könnyen áttekinthető, olvasható. Ezt a célt elsősorban az egyszerű betűformák, és a fekete szín teszi lehetővé. Térképolvasási nehézséget okoz a túl színes vagy sötét domborzatrajz. Már említettem, hogy a térképeken a megírásoknak a verbális mondanivalón kívül is van informális funkciója, vagyis a betűnagyság, a betűtípus és a szín együtt jelzi a földrajzi név fontosságát, a jelölt település közigazgatásban betöltött funkcióját, illetve a folyó jelentőségét stb.

A *betűnagyság* és a *kifejezőképesség* szoros összefüggésben áll a térképpel szemben támasztott követelményekkel. A betűnagyság az olvashatóság biztosítása miatt nem változhat a térkép méretarányával együtt, ezért a térkép kisebbítésekor komoly gondot okozhat annak megfelelő elhelyezése. A betűnagyság és betűtípus kiválasztása függ a térkép tematikájától is. Természetes, hogy idegenforgalmi térképeknél nagyobb méretű betűket alkalmazunk, mint egy atlasz politikai térképénél.

Az *elrendezés, az esztétika* nagy földrajzi tudást és gondos körültekintést kíván. Kevés térképolvasó számára ismert, hogy kisebb méretarány esetén nem minden térképi elem kerül fel a térképre, így a földrajzi nevek egy része is áldozatul esik a méretarány csökkentésének. (Az újabb, ún. levezetett térképeket a legtöbb esetben a már meglévő nagyobb méretarányú térképek kisebbítésével szerkesztik.) Ha nem csökkentenénk a térképi tartalmat – így a megírandó földrajzi nevek számát is – akkor a térkép olvashatatlanná válna.

Az *írás hovatarozósága* – amint már említettem – azt jelenti, hogy az írás elhelyezésénél egyértelművé kell tenni, mire vonatkozik. Ezt szigorú térképészeti szabályok írják elő. A víznév a folyó folyásával megegyező irányban és a medervonalat követve, a területnév és a domborzatnév pedig az egész terület átfogva kerül megírásra.

A *nevek időszerűsége* az állandóan változó világunkban önmagáért beszél. Szinte naponta új névanyaggal lehetne ellátni a térképeket.

A *nevek átírása és lefordíthatósága* (a *transzkripció*) elsősorban a nem latin betűvel író nyelvek esetében jelent gondot. Itt a térképészeti ismeretek mellett hasznos a nyelvészeti ismeret is. A nevek átírásához az idegen nyelv helyesírását, nyelvi sajátosságait, még a latin betűvel író népek szóhasználatát is át kell tanulmányozni, nehogy téves kifejezések, elnevezések nyomán helytelen földrajzi nevek kerüljenek a térképre. Az ismeretek hiányában keletkeztek az olyan nevek, mint az *Alpesek*, *Vogézek* stb., pedig ezek már eleve többes számú alakok voltak. A fordításokat általában meghatározott szabály alapján végzik. Többnyire csak a földrajzi közneveket fordítják le, ritkábban magát a földrajzi nevet is. A fordítás néha elég furcsa neveket eredményez, a német *Mecklenburg-Vorpommern* tartomány a magyar sajtóban *Mecklenburg-Előpomeránia* néven szerepel. Véleményem szerint akkor már akár *Mecklenvár-Előpomerániának* is nevezhetnénk. Idegen földrajzi

nevek hibás fordításaként „ismétlő” nevekkal is találkozhatunk, ilyen a Góbi sivatag, ugyanis a 'Gobi' mongolul sivatagot jelent.

Az alábbiak tükrében érdemes a névrajz szerkesztését az alábbiak szerint elvégezni:

- a helyi hivatalos névalakok átvételének elemzése,
- a fonetika szem előtt tartása,
- a betű szerinti átvétel elfogadása,
- a hagyomány által megőrzött nevek bizonyos esetekben való elfogadása,
- a lefordíthatóságból eredő névalakok használata.

A földrajzi nevek között különleges csoportot alkotnak az úgynevezett *exonimák*. Ezt a fogalmat az ENSZ Földrajzi Névi Szakértői Csoportja (*United Nation's Group of Experts on Geographical Names, UNGEGN*) az alábbi módon határozta meg:

Az exonima egy bizonyos nyelvben használt földrajzi név egy olyan földrajzi alakulatra, amely kívül fekszik azon a területen, ahol ezt a nyelvet beszélik, és alakjában különbözik a felszíni alakulat területén használt, hivatalos vagy meghonosodott nyelvű névalaktól.

Párizs, Kairó, Fokváros, Temze, Pireneusok, Himalája – ezek a jól ismert földrajzi nevek – tehát *exonimák* és a magyar szókincs részét képezik. Az exonima jelenlegi definíciója alapján, a határon túli magyarlakta területek magyar földrajzi nevei általában nem *exonimák*. Megjegyzendő, hogy léteztek olyan települések a történelmi Magyarország területén, amelyek a XX. század elején kaptak hivatalos magyar nevet, de magyar lakosságuk akkor sem volt, most pedig nem magyar fennhatóság alatt állnak. Ezek neve nem is nagyon szerepel a hétköznapi nyelvhasználatban, és most *exonima*. Az általunk használt *exonimákat*, koruknak és elterjedtségüknek megfelelően az alábbi csoportra bonthatjuk:

Az *exonimák* egy jelentős része hagyományos, széles körben használt régi magyar név. Ide tartoznak pl. nagyobb, vagy fontosabb városok nevei (Prága, Róma, Peking, Havanna), az országnevek többsége, földrajzi tájak (Sziklás-hegység, Andok), vizek (Szajna, Nílus, Kaszpi-tenger), történelmi helyek és területek (Levédia, Karthágó) nevei stb. Ezekkel az *exonimákkal* találkozhatunk térképeken, híradásokban, ismeretterjesztő és szépirodalomban egyaránt, és sok esetben a tudományos publikációkban is.

http://geo.organic.hu/index.php?option=com_content&task=view&id=32&Itemid=62#ex1

A nem latin neveket magyar fonetikus jelekkel írjuk át, pl. Moszkva, amely a helyes kiejtést követve *Maszkvá* lenne, Athén pedig *Athine*. A magyar nyelvben általánosan elterjedt Bécs, Nápoly és Párizs név helyett a legtöbb térképen az adott országban használt hivatalos nevet kell megírni.

Összegzés

A térképek névrajza sokrétű információt képes egyidejűleg közvetíteni. Nem elhanyagolható a névrajzi elemek szerepe az etimológiai és a történelmi kutatásokban sem. Azonban ahhoz, hogy a névrajz a térkép nyújtotta képi információt teljessé tegye, elengedhetetlenül szükséges a térképészeti követelmények adekvát módon való kielégítése. Ezek között kiemelt szereppel rendelkezik a névrajz elkészítésének és elhelyezésének térképészeti szabályrendszere.

Irodalom

- Bárcezi G. 2001. *A magyar szókincs eredete*. Budapest: TINTA Könyvkiadó.
- Fábián P., Földi E., Hönyi E. 1998. *A földrajzi nevek helyesírása*. Budapest: Akadémia.
- Imrédi -Molnár L. 1970. *Térképalkotás*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kálmán B. 1975. *Nyelvjárásaink*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kepes Gy. 1979. *A látás nyelve*. Budapest: Gondolat.
- Kiss L. 1978. *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest: Akadémia.
- Kristó Gy. 1986. *A történelem segédtudományai*. Budapest: ELTE BTK.
- Lőrincze L. 1947. *Földrajzineveink élete*. Budapest: Néptudományi Intézet.
- Moór E. 1963. *A nyelvtudomány mint az ő- és néptörténet tudománya*. Budapest: Akadémia.
- Neisser, U. 1984. *Megismerés és valóság*. Budapest: Gondolat.
- Tószegi Zs. 2005. *A képi információ*. <http://mek.oszk.hu/03100/03123/>,
- Ungváry R.–Pászti L. 2005. A földrajzi nevek mint az adatbázisrekordok hozzáférési pontjai. Egy könyvtári szabályzat elvei és megoldásai. *Könyvtári Figyelő*. 51. évfolyam, 4. sz. Országos Széchényi Könyvtár.

www.ki.oszk.hu/kf/kfarchiv/2005/4/tartalom

<http://www.oszk.hu/kiadvany/kf/index.html>

Magyar földrajzi névi program:

http://geo.organic.hu/index.php?option=com_content&task=view&id=32&Itemid=62#ex1

<http://lazarus.elte.hu/hun/dolgozo/jesus/970117/images/balaton.jpg>